

१८ कपिचक्षुः १६ यावत् २० तैलाख्यः २१ पिण्डिकः २२ जावः २३ यावत् २४। इति शब्दरत्नावली ॥३॥ अस्य गुणाः। सुरभिलम्। तिलत्वम्। कटुत्वम्। क्षिप्तत्वम्। कुष्ठकफपित्ताग्नीश्लेष्मज्वराघातज्वरार्तिनाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ अथ च शिलारसः। सिक्ककम् तुर्यः स्याद्यतोऽपवनदेशजः। कपितैलश्च स स्वातस्तथा च कपिनामकः॥ सिक्ककः कटुकः स्वादुः क्षिप्तोष्णः शुक्रकान्तिकृत्। वृषः कक्षूदकुष्ठज्वरदाहघ्नपहः॥”

इति भावप्रकाशः॥

(अस्य शोधनविधिर्था, —

“तुर्यो मधुना भायः काशीरश्वापि सर्पिषा॥” इति वैद्यकचक्रपाणिंसंज्ञे वातरोगाधिकारे॥ स्नेहजातिविशेषः। इति मेदिनी। के. १०२॥ तुर्य इति भाषा। देशविशेषः। तुर्यस्तान् इति पारस्य भाषा। तत्पर्यायः। शाखिः २। इति हेमचन्द्रः। ४। २५॥ श्रीवासवचः। इति विश्वः॥ (घोटकविशेषः। यथा, अथवेद्यके। ६। ११।

“तुर्यः कौन्तिनो वाजी शूलवक्रमुखश्च यः॥”) तुर्यः, त्रि, (चतुर्णां पूरणः। चतुर + “चतुरश्चयतावाद्यचरलोपश्च॥” ५। २। ५१। इत्यस्य वार्तिकोक्त्या यत् चक्षुःलोपश्च।) चतुर्थः। इति मुग्धबोधम्॥ (यथा, भागवते। ७। ६। ३२।

“योगेन मीलितद्वगात्मनिपीतनिद्रस्तुर्ये स्थितो न तु तमो न गुणश्च बुद्धेः॥”) तुर्य, ई हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्रा-पर-सकं-सेट्।) इत्यौ। तूः तुरौ तुरः। ई, तुर्यः। इति दुर्गादासः॥

तुर्यसुः, पुं, ययातिराजपुत्रः। (अयं हि देवयानीगर्भसम्भूतः। प्रापयस्तस्य पितुर्ययातिर्नरा नासौ गृहीतवान्।) यथा,— ययातिरुवाच।

“यत्नं मे हृदयाज्जातो वयः खं न प्रयच्छसि। तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्यसो! तव यास्यति॥ संकीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च। प्रशिताशिशु लोकेषु नूनं राजा भविष्यति॥ गुरुदारप्रयुक्तेषु तिर्यग्योनिगतेषु च। पशुधर्मेषु स्नेहेषु पापेषु च भविष्यति॥”

इति मत्स्यपुराणम्॥

तुल, कि उन्मिती। इति कविकल्पद्रुमः॥ (चुरा-पक्षे भ्रा-पर-सकं-सेट्।) उन्मितिः परिमाणम्। कि, तोलयति तोलति काचनं वणिक। लदीयं सौन्दर्यं तुहिनगिरिकन्ये। तुलयितुमिति शङ्करोक्तम्। तुलां करोति इति औ साध्यम्। इति दुर्गादासः॥

तुलसारिणी, स्त्री, (तुलने वेगेन सरतीति। वृ + णिनि + डीप्।) द्रवम्। इति शब्दमाला॥ तुलसी, स्त्री, (तुलां सादृश्यं स्यति नाशयतीति। सो + कः। गौरादित्वात् डीष्। सर्वोत्तमत्वा-

देव सादृशाभावादस्यास्तथात्वम्। यदुक्तं ब्रह्म-वेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। १५। १५।

“नरा नार्थश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमन्मताः। तेन नाना च तुलसीं तां वदन्ति पुराविदः॥” अस्या अन्या निरुक्तिरुक्ता दृष्टव्यमपरायणैः॥ ६३॥ “तकारो मरणं प्रोक्तं तद्व्योमः स्यादुकारतः। ष्टता लसति सेतुं तुलसीत्वेव गीयते॥”) खनामख्यातदृष्टः। तत्पर्यायः। सुभगा २ तीव्रा ३ पावनी ४ विष्णुवक्त्रा ५ सुरेया ६ सुरसा ७ कायस्था ८ सुरदुग्धभिः ९ सुरभिः १० बहुपत्नी ११ मञ्जरी १२ हरिप्रिया १३ अपेतराक्षसी १४ श्यामा १५ गौरी १६ त्रिदशमञ्जरी १७ भूतघ्नी १८ भूतपत्नी १९। इति राजनिर्घण्टः॥ पञ्चासः २० वृन्दा २१ कटिञ्जरः २२ कुटेरकः २३। इति शब्दरत्नावली॥ वैष्णवी २४ पुण्या २५ पवित्रा २६ माधवी २७ अष्टता २८ पत्रपुष्पा २९ सुगन्धा ३० गन्धहारिणी ३१। इति भरत-धृतमधुमित्रः॥ सुरवल्ली ३२ प्रेतराक्षसी ३३ सुवहा ३४ यास्या ३५ सुलभा ३६ बहु-मञ्जरी ३७ देवदुग्धभिः ३८। इति भाव-प्रकाशः॥३॥ चन्द्रपत्रतुलस्याः पर्यायः। खरपत्रः १ जम्बीरः २ पत्रपुष्पः ३ फणिज्-भक्तः ४ अल्पपत्रः ५ समीरणः ६। इति रत्न-माला॥ मरुवकः ७ प्रस्यपुष्पः ८। इत्यमरः। २। ४। ७६॥३॥ गन्धतुलस्याः पर्यायः। सुगन्धकः १ गन्धनामा २ तीक्ष्णगन्धः ३ फणिज्-भक्तः ४ गन्धफणिज्भक्तः ५ सुगन्धः ६ देव-दुग्धभिः ७ एते रक्ततुलस्याः पर्यायाः। इति लोकयवहारः॥३॥ विष्वगन्धतुलस्याः पर्यायः। वैकुण्ठकः १ विष्वगन्धः २ अल्पमानकः ३॥३॥ श्वेततुलस्याः पर्यायः। अर्जकः १ श्वेतपञ्चासः २ गन्धपत्रः ३ कुटेरकः ४ अर्जकः ५ तीक्ष्णः ६ तीक्ष्णगन्धः ७ सितार्जकः ८॥३॥ कृष्णतुलस्याः पर्यायः। कृष्णार्जकः १ कृष्णवर्णः २ कालमानः ३ करालकः ४ कालपर्णः ५ सुरभिः ६ मानकः ७ कालमानकः ८॥३॥ वज्जरीतुलस्याः पर्यायः। सुरभिः १ तुलवीदेहा २ सुरसा ३ अपेतराक्षसी ४। इति रत्नमाला॥ वज्जरी ५ कवरी ६ तुङ्गी ७ खरपुष्पा ८ अजगन्धिका ९। इत्यमरः। २। ४। १६६॥३॥ सामान्यतुलस्या गुणाः। कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। उष्णत्वम्। सुरभिलम्। श्लेष्मवातजन्तुभूतकृमिवान्तिनाशित्वम्। रुचि-कारित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ राहपित्त-कारित्वम्। दौषनलम्। कुष्ठकृष्णसार्थ-रुद्राश्लित्वम्। शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुण-स्तुल्या। इति भावप्रकाशः॥३॥ अस्या उत्-पत्तिर्यथा। गोलोके इयं तुलसी गोपी श्रीकृष्ण-प्रिया श्रीकृष्णेन सह अस्याः क्रीडां दृष्ट्वा राधा प्रश्रुत्वा त्वं मानवीं योनिं याहि। तच्छ्रुत्वा सा खिन्ना। गोविन्दस्तामुवाच त्वं भारते तपस्तप्त्वा ममांशं नारायणं लभिष्यसि। सा पृथिव्यां धर्मध्वजराजपत्न्यां माधव्यां कार्तिकीपूजि-

मायां जाता नरा नार्थश्च तां दृष्ट्वा तुलनां दातुमयोग्यास्तेन इह लोकेऽपि तुलसीति नाम्ना ख्याता। सा तपस्तपुं वनं गता। तदानीं राधा-श्रुत्वा सुदामगोपालो दानवीं योनिं प्राप्य शङ्खचूडनाम्ना ख्यातः। सोऽपि ब्रह्मणो वरात् सर्ववधत्वं प्राप्तवान् परन्तु यदा तव पत्न्याः सतीत्वनाशो भविष्यति तदा मरिष्यसीति ब्रह्मा तमुक्तवान्। स तुलसीसुवाह देवानामधिकारं जहार। देवाः ब्रह्मसभां गताः। ब्रह्मा तैः साहं शिवलोकं गतवान्। शिवस्तेः साहं वैकुण्ठं गतवान्। नारायणो ब्रह्माण्डमुवाच मम शूलं गृहीत्वा शिवो बुद्धार्थं तत्र गच्छतु अहश्च शङ्खचूडरूपेण तत्पत्न्याः सतीत्वमङ्गं करिष्यामीति श्रुत्वा शिवस्तत्र जगाम, स शिवेन सह बुद्धे निवृत्तस्त्वानीं नारायणस्तत्-पत्नीं तद्वेषेण धर्षितवान्। पश्चात् सा नारायणं ज्ञात्वा प्रश्रुत्वा त्वं पाषाणो भव जन्मान्तरे आत्मानं विस्तरिष्यसि इत्युक्त्वा तत्वरणे प्रपात रुरोद च। तदा नारायणस्तामुवाच त्वमिदं शरीरं त्यक्त्वा रमासदृशी भव मया सह क्रीड इयं तमुगण्डकी नदी भवतु तव केशसमूह-स्तुलसीनामा पुण्यवती भवतु तदा तत् सर्व-मभूत्। एतद्विवरणं ब्रह्मवेवर्त्ते प्रकृतिखण्डे १५ अध्यायमारभ्य विस्तरणो द्रष्टव्यम्॥३॥ पद्मपुराणमते जलन्तरपत्नीवृन्दालावण्यदर्श-नेन विष्णुर्भूयः। तच्चोद्धारणार्थं देवा महा-देवशरणं गताः। महादेवस्तामुवाच मायामारा-धय। ते मायां तुलुङ्गुः माया तातुवाच अहं रजः-सलतमोगुणैर्गौरीलक्ष्मीखधारूपेण तिष्ठामि। ता युष्माकं कार्यं विधास्यन्ति तच्छ्रुत्वा देवास्तासां समीपमागत्य प्रणेतुः तास्तेभ्यो वीजानि दृ-वाक्यानि जगदुच्च यत्र विष्णुस्तिष्ठति तत्रे-मानि वीजानि वपत देवास्तथा चक्रुस्तद्भीक्ष्ण-स्त्रयो दृष्ट्वा अभवन् घात्री मालती तुलसी च घात्री खर्धाश्रभूता मालती लक्ष्मीश्रभूता तुलसी गौरीश्रभूता॥३॥ तुलस्या माहात्म्यं यथा। ब्रह्मोवाच।

“तुलस्याः शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम्। यत् पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्तं वक्ष्याम्यशेषतः॥ सम्प्राप्तं कार्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्दनः। पूजनीयो महद्भिश्च भोमलेस्तुलसीदलेः॥ दृष्ट्वा स्रुष्टा तथा ध्याता कार्तिके नमितार्चिता। रोपिता सेविता निवर्त्तं पापं हन्ति युगाञ्जितम्॥ अष्टधा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम॥ दुर्गकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरिगृहे॥ रोपिता तुलसी यावत् कुर्वते मूलविस्तृतम्। तावद्दुर्गसहस्राणि तस्मैति सुष्ठवं हरिः॥ तुलसीदलपुष्पाणि यो दद्याद्वरचे मुने॥ कार्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्जितं दहति॥ रोपिता तुलसी यावत् वर्हते वसुधातले। तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोकं महीयते॥ यत् फलं सर्वः सर्वपत्रेण यत् फलम्॥”